

УДК 330.342. : 330.117

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СУБ'ЄКТНОСТІ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ

САВИЦЬКА Наталія Леонідівна

кандидат економічних наук, доцент

Перехід до постіндустріального суспільства і відповідної економіки пов'язаний із створенням передумов економічного, технологічного характеру для зростання ролі людини у суспільному відтворенні, виведення її в епіцентр суспільного розвитку. Метаморфози, які відбуваються в господарському житті, починаючи із кінця минулого століття ставлять перед економічною теорією нові завдання пошуку виходу із кризи, яка коріниться не лише в зовнішній господарській діяльності людини, але й у її свідомості. Швидкість процесів виробництва, розподілу та споживання у новій, лише зароджуваній економіці, набирає таких нечуваних раніше обертів, що теорія не встигає за розгортанням практики, втрачаючи свої традиційні функції. «Сучасна економічна наука зайшла в глухий кут, інструментарій її притупився... Необхідний новий старт, розробка економічного підходу, який би відповідав сучасній науці, технології, цінностям і відносинам» [1].

Проблеми економіки знань активно дискутуються у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі, зокрема у працях Д. Белла, А. Бузгаліна, А. Гальчинського, В. Гейця, Г. Задорожного, Б. Клейнера, В. Макарова, Ф. Махлупа, Ю. Осипова, Л. Федулової, Ф. Хайєка, Й. Шумпетера та багатьох інших. Проте питання, пов'язані з роллю та впливом суб'єкту на динаміку становлення економіки знань, залишаються недостатньо висвітленими. Ураховуючи сказане, метою статті стало окреслення основних тенденцій експлікації суб'єктності в зароджуваній неоекономіці, тобто економіці знань.

Неоекономіка, що зароджується, трактується як постіндустріальна стадія розвитку економічної системи, найвідомішими теоретичними конструктами якої є інформаційна, інноваційна, знаннева, цифрова, мережна економіки. Розмежування цих концепцій ґрунтується на виділенні ключових сфер та ресурсів економічного розвитку, що відображено у самому терміні. Приєднуючись до думки відомих учених Д. Белла, А. Бузгаліна, А. Гальчинського, В. Гейця, В. Макарова, Ф. Махлупа, Ю. Осипова, Ф. Хайєка, Й. Шумпетера та інших, вважаємо, що сучасний етап господарського розвитку коректно визначати як фазовий перехід до «знаннево-інтенсивної» економіки або економіки знань, в якій знання та інновації мають ключове значення для розвитку суспільства та економіки. «Прогрес суспільства... – відзначає Д. Белл – однозначно визначається успіхами в галузі знань» [2, с. 288]. Знання нами розуміються у широкому трактуванні як соціальний продукт, духовно-творчі цінності, тобто до них відносяться ідеї, теорії, пра-

вила, поняття, судження, винаходи, навички і професійні знання, досвід, моральні цінності, смисли відносин людини і природи, людини і суспільства тощо.

Інформаційна, мережна та цифрова економіка включаються в поняття економіки знань, виступаючи її відмінними рисами. По-перше, знання, які представляють основний ресурс розвитку, мають інформаційну природу, що визначає зміст нових чинників та результатів виробництва; по-друге, взаємодія суб'єктів здійснюється у мережному просторі, який створюється в знаннево-інтенсивних галузях (програмне забезпечення, електронна торгівля, послуги Інтернет, консалтинг тощо) та є сучасною організаційною формою одержання знань, по-третє, цифрові інформаційно-комунікаційні системи забезпечують технологічні ланцюги та мережі цих галузей. Тобто інформаційна, цифрова, мережна характеристики визначають окремі риси, прояв технологічних, організаційно-економічних відтінків та сторін економіки знань, з точки зору логічного аналізу, вони становлять підмножини множини економіка знань.

Діяльність, спрямована на відтворення знань, завжди присутня у господарстві, проте лише з кінця ХХ століття предметом економічної діяльності стає свідомість у різних суспільних формах [3, с. 169–174], у формуванні якої важливу роль грають різні види знань людини, розширюючи таким чином межі виробничо-матеріальної діяльності до всього життєвого простору та часу еволюції людської особистості. У результаті цього зрушення, успіх економічного відтворення стає залежним від динаміки розвитку секторів відтворення людського потенціалу, а в методології мають відобразитися такі гносеологічні зміни: по-перше, об'єкт пізнання має активне свідоме рефлексуюче перманентно саморозвиваюче начало, по-друге, включення в аналіз господарської діяльності множинного цілепокладання, яке передбачає вихід цілей діяльності за межі утилітарно детермінованих, що нетрадиційно для підходу мейнстріму. Таким чином, можна зробити висновок про нарощення впливу суб'єкту на господарський розвиток, який і є тим рефлексуючим, свідомим, розвивальним началом, що здійснює цілепокладання.

Очевидно, що знання, ще в більшому ступені, ніж матеріально-грошовий капітал, не можуть генеруватися без участі людини, а невідчужене знання взагалі невід'ємне від особистості. Виробництво, накопичення, обмін та споживання знань безпосередньо пов'язані з людиною, яка виступає рушійною силою економіки знань, суб'єктом господарського розвитку. Суб'єктність проявляється в осмисленні діяльності, у здібностях до створення нових знань, у процесах впливу на оточуюче природне та соціальне середовище, тобто у олюдненні природи та соціалізації людини. Нарощення взаємопов'язаності матеріальних та нематеріальних, уречевлених та олюднених чинників сучасного розвитку обумовлює флуктуаційну природу розвитку, варіативність його напрямків: від бажаних позитивних, до непередбачуваних – негативних. Формування економіки знань за будь-яким сценарієм – песимістичним чи оптимістичним – переводить господарську систему від досягнутої та закріпленої стабільним рівнем життя населення

об'єктивної (матеріалістично-раціональної) основи індустріальної економіки у сферу нарощення її суб'єктності.

Чинники нової економіки не вкладаються в традиційне розуміння суспільного відтворення як лінійного процесу виробництва, розподілу, обміну та споживання сукупного продукту на основі поділу праці, ринкового обміну його продуктами та приватній власності на засоби виробництва. Виробництво знань, високих технологій, інновацій та послуг, а також «адекватної людини» складають джерела сучасного соціально-економічного зростання, а спосіб виробництва та життя ґрунтується на розвитку потенцій людини. Людина як суб'єкт праці та суб'єкт потреб має інші рушійні сили, ніж в індустріальній економіці, де домінування матеріальних інтересів визначає закономірності поведінки людини та становить джерела соціально-економічних суперечностей.

У процесі глобальної трансформації індустріальної економіки у напрямку становлення економіки знань пробиваються паростки нематеріальної мотивації активності людини у господарській діяльності. Економічний суб'єкт, так званий *homo economicus*, який в представленні мейнстріму страждає від праці фізичної або як додаток до машинної праці та насолоджується від споживання, поступово витісняється суб'єктом розвитку, до традиційної (утилітарної) цільової функції якого додаються цілі духовно-творчого розвитку (творча самореалізація особистості, досягнення гармонії стосунків тощо). Господарська діяльність та рушійна сила розвитку його суб'єкта – це вже не праця, обумовлена зовнішньою матеріальною необхідністю, а творчість, яка здатна гармонізувати зовнішній та внутрішній світ людини із домінуванням внутрішньої її природи. Розвиток і удосконалення внутрішнього потенціалу особистості стає пріоритетним напрямком діяльності, змінюючи структуру суспільного виробництва та відповідно визначаючи пріоритетні його фактори (знання, ідеї, інновації та культурні феномени).

Уперше формується нова якість людини як суб'єкта господарського розвитку, коли людина стає центром господарського відтворення, а духовне виробництво перетворюється на провідний, так званий перший підрозділ, суспільного виробництва. Ключова роль творчої праці, особистісних рис людини як одночасного суб'єкта економіки і суспільства залучає до сфери відтворення людини величезні кошти, які за темпами зростання випереджають інвестиції в основні фонди. Зростає споживання, пов'язане із особистісними інвестиціями в освіту, здоров'я, відпочинок тощо. Відбулися зрушення у структурі національного багатства у бік нагромадження майна населення та людського капіталу. У країнах, що здійснюють перехід до економіки знань, частка людського капіталу в структурі національного багатства сягає 80% [4, с. 2].

Актуалізація таких ціннісних мотивів обумовлена, по-перше, самообмеженням матеріального багатства, досягнення межі утилітарно орієнтованого розвитку [5], по-друге, підвищенням попиту на високоосвіченого та компетентного працівника у зв'язку із технологічним ускладненням виробництва; по-третє, нарощенням арсеналу знань,

інструментальної потужності впливу людини на оточуюче середовище, який притягує значні інвестиції у власний розвиток та стає локомотивом соціально-економічного розвитку.

Володіння природними ресурсами, матеріально-речовим капіталом залишається важливим чинником підвищення продуктивності, але ключову роль відіграє людський потенціал, інтелект, знання, які в геометричній прогресії підвищують здатність використовувати інші ресурси інноваційним способом. Невловимими для традиційного розуміння стали не лише когнітивні ресурси (інтелект, пам'ять, знання, увага, швидкість розумової реакції), ресурси здоров'я, а й психологічні сили людини (ментальність, комунікативність, екзистенційна свобода). Особливого значення набувають якісні характеристики не лише людини-працівника (такі як компетентність, тобто знання, навички, досвід, кваліфікація; здатність до неперервної освіти, самоосвіти; інтелект; інновативність; креативність), але й людини-особистості – це порядність, чесність, відповідальність, комунікабельність, довіра, колективізм, здатність до співробітництва тощо.

Склалися технологічні та соціальні умови, за яких людська мислєдіяльність перетворилася на продуктивну силу, здатну в режимі реального часу, долаючи географічні відстані, створювати конкурентоспроможні способи виробництва. Розширення та поглиблення знань людини наділило її небувалим арсеналом інструментів різноманітного впливу на оточуюче середовище. У результаті виключного значення набули морально-етичні імперативи господарської діяльності, оскільки «еґоїстично замкнена людина стала соціально небезпечною» [6, с. 76]. Моральність із передумови етики ведення бізнесу перетворилася на економічну категорію, здатну спрямувати соціально-економічну систему в безпечну та прекрасну країну мрій, або за її відсутності – у корупційно-мафіозне пекло. Крім цього, відзначається зростання суспільного значення принципів свободи, справедливості та відповідальності за прийняті рішення, здійснений вибір. У трактуванні відповідальності спостерігається відхід від правового її визначення як покарання, та перехід до аксіологічного, тобто визнання її смисловою вершиною господарської діяльності.

Окреслені тенденції належать до оптимістичного сценарію розвитку економіки знань, але існують і негативні прояви, які укорінені в суспільстві масового споживання та визначають характеристики «суб'єкт-суб'єктних» відносин в мережному середовищі. До них слід віднести такі. Випереджальне зростання витрат, пов'язаних з обробкою інформації, коли трансакційні витрати зростають швидше, ніж трансформаційні. Зростання частки нематеріальних благ в споживанні та пов'язане з цим наростання тенденцій до символізації споживання. Моральне старіння випереджає фізичне через швидке соціальне старіння речей, що на фоні скорочення циклу життя створеного продукту, незалежно від матеріальної чи нематеріальної його природи, прискорює економічний кругообіг. Споживання перетворюється із акту задоволення потреб на акт формування необхідного образу, символу.

Цінність продуктів виробництва в постіндустріальній економіці визначається не за функціональними ознаками блага, як це здійснюється в індустріальній економіці (коли задоволення мінімальних потреб існування описується законами Госсена: спадної граничної корисності та максимізації корисності), а виходячи із соціальної значущості блага. Ціна все менше пов'язана із споживною цінністю і все більше відображає ситуаційно-символічну цінність, пов'язану із «суб'єкт-суб'єктивними» відносинами, сприйняттям людини іншими людьми. Економіка стає просякнутою семіотикою, символічні конструкції: імена-слова пошукових систем та бренди перетворюються на цінності, що забезпечують стійкість у конкурентній боротьбі. Поряд із цим, системи знаків, що вирізняють людину серед інших, формують допуск до клубів як сучасної мережної форми організації суспільства. За таких умов «індустрія знаків і текстів» стає ключовою ланкою, яка через формування клубів, індустрію моди стратифікує суспільство не лише за рівнем доходу, а й за символічними ознаками приналежності до певної спільноти, наприклад, «золотої молоді» [7, с. 14–18].

Відбуваються фундаментальні зміни в діяльності, пов'язані зі зміною часової структури людського життя; складом та балансом між видами діяльності, що проявляється у перманентному скороченні часу праці, необхідної для задоволення потреб існування. Час, що вивільнився, не автоматично заповнюється дозвіллям, оскільки спостерігається гонитва за удаваними ситуаційними цінностями (статусом, брендами тощо); змінюється якість часу праці, яка може перетворюватись на творчу (тоді час плине швидко і цікаво), або на рутинну, нудну та нескінченну. Змінюється якість дозвілля, тенденції до уніфікації та індустріалізації відпочинку роблять його більш доступним для широких верств населення, чим знижують цінність в очах «насиченого» символічного споживача [7, с. 14–18].

Головною місією неоекономіки можна визначити зростання якісного особистісного часу як передумови свободи вибору людини та можливості організації життєдіяльності у всій повноті власних здібностей. Тому основним критерієм прогресу виступає приріст якісного особистісного часу, а те, яким чином його використати, залежить від людини. Тобто суб'єктний вибір, чим наповнити вивільнений час, визначається рівнем духовно-інтелектуального розвитку суб'єкта та його інтегрованості у мережі «суб'єкт-суб'єктивних» відносин, зокрема креативних професійних співтовариств, наприклад, науковців певних спеціальностей, лікарів [8, с. 36–38]. У випадку, коли праця не пов'язана із задоволенням мінімальних потреб існування, а потреба приносити користь залишається важливою для людини як духовно-соціальної істоти, пошук корисного заняття стає проблемою. З цим пов'язано зростання солідарної праці, волонтерських рухів у країнах розвинутого центру. У цілому слід відзначити дві різномірні тенденції: підвищення ємності особистісного часу людини та невідчутності у темпі, ритмі життя впливу вивільненого часу, тому поки що не можна говорити про прогресивні якісні зрушення.

Традиційна економіка розподіляє обмежені ресурси відповідно до обраних цілей у сфері виробництва та реалізації матеріального продукту, оскільки рідкісність проявляється у матеріальному, часовому, просторовому обмеженні. В економіці знань рідкісність пов'язана із рецептивними та когнітивними можливостями людини спожити пропонуванний продукт. В індустрії формування свідомості людини (у медіапросторі, освіті, індустрії розваг) дефіцитними стають «вуха та очі» споживачів. Культура впливає на економіку та сама підкорюється економічним законам шляхом переведення суспільних благ у економічні через механізм авторського права та інтелектуальної власності [7, с. 19–28]. Індустріалізується освіта, перетворюючись на гравітаційний інвестиційний центр, який, як уже зазначалось, притягує значні ресурси у формування людського капіталу впродовж всього життя. «Уже зараз на перепідготовку фахівців у США приділяється 15–20% робочого часу» [9, с. 59], оскільки для забезпечення конкурентоспроможності країни післядипломне підвищення кваліфікації має суттєве значення.

Можливість відтворення знань, інновацій безпосередньо залежить від споживача. Класичним прикладом вважається процес передачі знань від учителя до учня. Бажання, здібності та старанність учня – одна з головних умов отримання ним знань, враховуючи високий професіоналізм учителя. Іншим боком виробництва та розповсюдження знань та інновацій є їхня відповідність встановленим соціальним, культурним нормам людини. Рівень інтелектуального, культурного розвитку споживача знань та інновацій має важливе значення для проникнення продукту на ринок. Таким чином, якість освіти, математичної, природничо-наукової підготовки стає пріоритетним напрямком державної підтримки. Оцінка освітніх досягнень школярів, проведена організацією економічної співдружності та розвитку, окреслила групу лідерів у цьому напрямку: Фінляндія, Гонконг, Китай, Японія, Корея [10, с. 36–37], тобто країни, які демонструють перехід до економіки знань. Таким чином, у виробленні, поширенні знань бере участь і виробник і споживач, «інституційно носій попиту закріплюється в ролі учасника вироблення знань, що є сполученням ринкових механізмів і знання» [9, с. 37]. Отже, знання, якості суб'єкта господарської діяльності стають визначальним чинником суспільного розвитку. Цінність знання для суспільства полягає в тому, що природничо-наукове та соціально-культурне знання лежить в основі ефективного виробництва, розподілу, обміну та споживання усієї сукупності благ, використовуючи перетворення знань на нові знання, досвіду на новий досвід, створюється безпрецедентний потенціал як господарського, так і особистісного розвитку.

Висновки. Взаємозв'язок та взаємне проникнення, переплетіння сфер матеріального і духовного виробництва, що є характерною ознакою сучасного типу господарського розвитку, визначають посилену увагу до проблем суб'єкту розвитку – єдиного джерела активної живої сили еволюції суспільства та економіки. Людина перестає виступати лише в ролі обслуговуючого економічне зростання чинника, її діяльність набуває творчого характеру та не обмежується рамками лише матеріального виробництва.

Висновки. Взаємозв'язок та взаємне проникнення, переплетіння сфер матеріального і духовного виробництва, що є характерною ознакою сучасного типу господарського розвитку, визначають посилену увагу до проблем суб'єкту розвитку – єдиного джерела активної живої сили еволюції суспільства та економіки. Людина перестає виступати лише в ролі обслуговуючого економічне зростання чинника, її діяльність набуває творчого характеру та не обмежується рамками лише матеріального виробництва.

Сучасний суб'єкт розвитку – це сплав знань, одержаних із фундаментальної та прикладної науки, розвиваючої освіти, інноваційного виробництва та мережної комунікації. Ураховуючи викладене, дійсним способом розвитку економіки знань стає розширення інтелектуально-духовного людського потенціалу, одухотвореного інтелекту суб'єкту господарства, тобто нарощення суб'єктності процесів відтворення знань.

Література

1. Лемещенко П. Неоекономіка: практика и начала теории / П. Лемещенко. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://newpoliteconomy.org/publications/articles>
2. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. / Д. Белл. – М.: Асадемі, 2004. – 421 с.
3. Иноземцев, В. За пределами экономического общества / В. Иноземцев. – М.: Асадемі-Наука, 1998. – 339 с.
4. Корчагин Ю. А. Российский человеческий капитал: фактор развития или деградации? / Ю. А. Корчагин : Монография. – Воронеж : ЦИРЭ, 2005. – 252 с.
5. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречие, перспективы / В. Л. Иноземцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000946>.
6. Экономика знаний и инноваций: перспективы для России / Под ред. А. В. Бузгалина. – М.: ЭФ МГУ, ТЕИС, 2007. – 364 с.
7. Долгин А. Манифест новой экономики. Вторая невидимая рука рынка. / А. Долгин – М.: «АСТ», 2010. – 256 с.
8. Дэвид П. А. Экономические основы общества знаний / П. А. Дэвид, Д. Форэ // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2003. – Т. 1. – № 1. – С. 29–55.
9. Федулова Л. І. Концептуальні засади економіки знань / Л. І. Федулова // Економічна теорія. – 2009. – №1. – С. 35–59.
10. Финляндия как экономика знаний. Элементы успеха и уроки для других стран / Под ред. Карла Дж. Дальмана и др.; Пер. с англ.; Всемирный банк. – М.: Изд-во «Весь мир», 2009. – 170 с.